

ÇALIŞAN ERGENLERİN SOSYODEMOGRAFİK VE ÇALIŞMA KOŞULLARINA İLİŞKİN ÖZELLİKLERİ

(The Working Conditions and Socio-Demographic Aspects of Working Adolescents)

Uzm. Dr. Tezan BİLDİK*

ÖZ

Çocukların çalıştırılması gelişmekte olan ülkelerde ciddi bir problemdir ve çocuğun bedensel, ruhsal ve sosyal gelişimini etkilemektedir. Bu çalışmada çalışan çocukların çalışma koşulları ve sosyo-demografik özelliklerinin ortaya konması hedeflenmiştir. Bu amaçla 77 çalışan çocukla görüşülmüştür. Bunların ortalama yaşı 16.35 ± 1.43 olarak bulunmuştur. Araştırma 55 (%71.4) erkek ve 22 (%28.6) kız kapsamaktadır. Çocukların çoğunluğunun 4'ten fazla kardeşi olduğu ve erken yaşta çalışmaya başladıkları belirlenmiştir. Günlük ortalama çalışma süresi 11.12 ± 1.42 saat olarak saptanmıştır.

Anahtar Sözcükler: çalışan çocuk, çocuk işgücü.

ABSTRACT

Employment of children is a serious problem in developing countries and affects the child's biological, psychological and social development. In this study, it was aimed to display the working conditions and socio-demographic aspects of working children. For this purpose, 77 working children were interviewed. The mean age of these children was 16.35 ± 1.43 years. The sample was consisted of 55 (71.4%) boys and 22 (28.6%) girls. The majority had more than 4 siblings and begun to work at early age. The mean working hours of these children was 11.12 ± 1.42 hours.

Key Words: working children, child labour.

GİRİŞ

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde çalışan çocuk sayısı giderek artmakta ve çok sayıda çocuk erken yaşta, sağlıksız koşullarda ve tümüyle korunmasız olarak çalışma yaşamına katılmaktadır. Sorun büyürken, sorunun çözümüne yönelik gerçekçi ve sorumlu politikalar üretilmemekte, yalnızca uygulanmayan yasal düzenlemelerin yürürlüğe sokulmasıyla yetinilmekte ve milyonlarca çocuk üretim alanında kaderleriyle başbaşa bırakılmaktadır. Oysa, böylesi politikaların üretilmesi ve uygulanmasıyla, yakın erimde çocuk çalıştırılması önlenemese bile, çalıştırılan çocukların üretim alanından kaynaklanan risklerden korunmaları olanaklıdır.

Bulutay'ın (1995) vurguladığı gibi çocuk çalıştırılmasının asıl nedeni farklı siyasal, ekonomik, toplumsal, kültürel nedenleri olmasına karşın, az gelişmişlik ve yoksulluktur ve bu iki olgu arasındaki kısır

döngüdür. Kentsel yörelerde çalışan çocuklar genellikle geçinemediği için, son 10 yılda kırdan kente göç etmiş, eğitim düzeyi düşük, sanayi bölgelerine yakın, altyapısı olmayan sağlıksız gecekondularda barınan, birden çok çocuğun aynı iş türünde, işyerinde ya da sokakta çalıştığı çok çocuklu yoksul ailelerin erkek çocuklarıdır. Bu çocuklar genellikle informal sektörde yer alan küçük ölçekli işletmelerde çalışmaktadır.

Küçük ölçekli üretimi seçme zorunluluğu, çocuk işgücünü, uygun altyapıdan yoksun binalarda, eski ve koruyucusuz makinelerle ve el aletleriyle, zararlı maddelerle, ilkel üretim teknikleri ve geleneksel üretim ilişkileriyle sürdürülen, pazara bağımlı, küçük ölçekli, emekli yoğun üretimle bütünleştirecektir. Bu tür üretimin de pazarda tutunabilmek için uygun, ucuz ve uyumlu olan bu işgücünü kullanmaktan başka çıkış yolu yoktur. Çocuk işgücü ile küçük ölçekli üretimi ya da ailenin geçimini sağlamak ve aile gelirine katkıda bulunmak

* Çocuk Ruh Sağlığı ve Hastalıkları, Serbest Hekim

zorunda olan çocuğun iş ve gelir istemiyle pazarın sağlıklı, niteliksiz, geçici, kural dışı, düşük ücretli iş sunumunu ayrılmaz bir biçimde birbirine bağlayan da sunu ile istem arasındaki bu zorunlu uzlaşmadır, başka bir anlatımla da, yoksulluk ile az gelişmişlik arasındaki kurumsallaşmış kısır döngüdür (Derrien, 1994: 91-100; İLO-İPEC Projesi, 1995: 3-4).

Çocuk işgücünü küçük ölçekli üretimle eklemlen gerekeçler ne olursa olsun, bu eklemlenme, sonuçta, çocuk işgücü kullanımını zorunlu hale getiren koşulların yeniden üretilmesinden ve çocuk işgücü kullanan üretim modellerinin varlıklarını bir süre daha sürdürmelerini sağlamaktan başka bir işe yaramaz.

Ayrıca, yeniden üretilmesine katkıda bulunduğu bu koşullar çocuk işgücünü geleceğin nitelikli işgücüne dönüştürmesini sağlayacak eğitim sürecinden uzaklaştırarak, geleneksel üretim alışkanlıklarıyla bütünleştirmektedir. Aynı koşullar en fazla gereksinim duyduğu gelişim döneminde çocuğun sağlık hizmeti desteğinden ve her türlü korumadan yoksun kalmasına ve en üretken çağına geldiğinde tükenerek, üretimden dışlanmasına neden olmaktadır. Sağlığını ve üretme yeteneğini yitiren bu işgücü de az gelişmişliğin ve yoksulluğun başka bir anlatımla da çocuk işgücü kullanımının siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel ortamının yeniden üretilmesini tarihsel bir zorunluluğa dönüştürecektir (İLO-İPEC Projesi, 1995: 4).

GEREÇ VE YÖNTEM

Bu araştırma E.Ü. Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü Gelişim Psikolojisi Anabilim Dalı ile E.Ü.T.F. Çocuk Psikiyatrisi Bilim Dalı tarafından planlanan ortak projenin ikinci aşamasıdır. Projenin ilk bölümünde İzmir Çıraklık Eğitim Merkezi'nde 1996-1997 eğitim ve öğretim dönemine devam eden, bir işyerinde tam zamanlı olarak çalışan ve 20 ayrı meslek dalında eğitim gören tüm çırakların oranına uygun olarak oluşturulan 620 öğrenciye Kısa Semptom Envanteri uygulanmıştır. Kısa

semptom Envanteri toplam puan ortalamasının 1 standart sapma üstü ve 1 standart sapma altı olmak üzere grup ikiye ayrılmış ve toplam puan ortalamasının 1 standart sapma üstü olarak ayrılan 77 denek projenin ikinci bölümünün örneklemini oluşturmuştur.

Kısa Semptom Envanteri (KSE), Batı'da geliştirilmiş adıyla Brief Symptom Inventory (BSI) (Derogatis, 1992), 90 maddelik SCL-90 Semptom Belirleme Listesi üzerine temellendirilmiştir ve kendini değerlendirme türü ölçeklerin çeşitli özelliklerini üzerinde toplamaktadır. Yurt dışında ruh sağlığı alanında yapılan çeşitli çalışmalarda oldukça sıklıkla kullanılan bir ölçektir. KSE'nin, üniversite öğrencilerinin ruh sağlığını tarama çalışmalarında özellikle yararlı bir ölçek olduğu belirtilmektedir. Şahin ve ark. (1994) tarafından, ortaöğretim düzeyindeki ergenler, üniversite öğrencileri ve bir grup yetişkinden oluşan örneklemlerde ölçüm aracı olarak kullanılmıştır ve psikolojik sorunları güvenilir ve geçerli bir biçimde ölçen bir araç olduğu saptanmıştır.

Ayrıca, çalışmada veri kaynağı olarak araştırmacı tarafından oluşturulan yüz yüze görüşme sırasında doldurulan sosyodemografik ve çalışma yaşamına ilişkin özellikleri içeren görüşme formu kullanılmıştır. 77 deneklerin isim ve sınıfları saptandıktan sonra, tüm deneklere çağrı yapılmış ve okul yönetiminin yüz yüze görüşmelerin yapılması için ayırdığı sınıfta uygulama başlatılmıştır. Okul saatleri içinde o gün sınıfta saptanan deneklerle yüz yüze görüşülerek araştırmacı tarafından görüşme formu doldurulmuştur.

Bulgular değerlendirilirken 14-16 yaş "orta ergenlik" ve 17-20 üstü yaş "geç ergenlik" olarak kabul edilmiştir Marans ve Cohen, 1996:163). Ayrıca, kentte doğanlarla kente 6 yaş veya öncesi gelenler KENT kökenli; kente 7 yaş sonrası gelenlerle kasabada doğanlar KÖY kökenli olarak gruplandırılmıştır (Fişek, 1986:15).

Tüm veriler, "SPSS 5-0-1 for Windows" paket programı kullanılarak; sıklık, ortalama ve ki-kare testleri uygulanmış ve istatistiksel değerlendirmeler gerçekleştirilmiştir.

BULGULAR

Sosyo-demografik Veriler

Yaş: Araştırmaya katılan 77 denekğin yaş ortalaması, en küçük yaş 14 ve en büyük yaş 20 olmak üzere 16.35 ± 1.43 yaş olarak belirlenmiştir. Deneklerin çoğunlukla, 15-17 yaşlar arasında yoğunlaştığı ve %53.2'nin (41 kişi) orta ergenlik dönemi, %46.8'nin (36 kişi) geç ergenlik dönemi içinde olduğu saptanmıştır.

Cinsiyet: Deneklerin %71.4'ü (55 kişi) erkek ve %28.6'sının (22 kişi) kız olduğu saptanmıştır. Kız deneklerin %63.6'sının (14 kişi) orta ergenlik dönemi içinde olduğu ve geç ergenlik dönemindeki deneklerin %77.8'inin (28 kişi) erkek olduğu saptanmıştır.

Deneklerin kökenleri: Araştırmamızda, deneklerin %40.3'ünün ailesinin çeşitli nedenlerle iç göç yapmış olduğu belirlenmiştir. Doğum yerleri ve kente geliş yaşının değerlendirilmesi sonucunda elde edilen bulgulara göre tüm denekler şöyle gruplandırılmıştır: 61 kişi (%79.2) kent kökenli, 16 kişi (%20.8) köy kökenli.

Erişilen öğrenim düzeyi: Deneklerin %50.6'sının (39 kişi) ilkokul mezunu, %11.7'sinin (9 kişi) ortaokul mezunu, %36.4'ünün (28 kişi) ortaokul-terk, %1.3'ünün (1 kişi) lise mezunu olduğu belirlenmiştir.

Okulu bırakma nedenleri: Deneklerin %54.5'i okulla ilgili güçlükler nedeniyle eğitimini sürdürmemiştir: derslere ilgisizlik, okul ortamından hoşlanmama, ders başarısızlığı veya olumsuz arkadaş çevresi nedeniyle devamsızlıktan sınıfta kalma, öğretmen ve okul arkadaşlarıyla geçinememe, bir üst okulun giriş sınavını kazanamama.

Deneklerin %19.5'i ailesiyle olan sorunlarının etkisiyle okul ortamını terketmiştir: ailesinin kız olduğu için okutmaması, ebeveynlerin ciddi evlilik problemleri nedeniyle derslere kendini verememe, ebeveyn ölümü, üvey anne ile çatışmalı ilişki nedeniyle evden ayrılma ve işe girme, okul başarısı için ailenin aşırı baskı yapması ve üvey babanın okutmaması.

Tablo.1 Deneklerin okulu bırakma nedenleri

	n	%
Okulla ilgili güçlükler	42	54.5
Geçim sıkıntısı nedeniyle işe girmek zorunda kalmak	17	22.1
Aile ile ilişkili sorunlar	15	19.5
Okuyarak iyi bir meslek edinememe inancı	3	3.9

Aile yapısı: Deneklerin %61'i anne-baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aile, %10.4'ü geniş aile, %28.6'sı bölünmüş aile ortamında yaşamaktadırlar. Bölünmüş aile ortamında olan denekler, tek ebeveynle ya da ebeveynlerinden uzak kardeşleriyle, akrabasıyla, tanıdıklarıyla ya da bir kaç arkadaşı ile birlikte yaşamaktadırlar.

Kardeş sayısı: Deneklerin %46.7'sinin (4 veya 4'ten fazla çocuk sayısı) çok çocuklu ailelerden geldikleri Tablo.2'de görülmektedir.

Tablo.2 Deneklerin kardeş sayısına göre dağılımı

	n	%
1 kardeşi var	10	13.0
2 kardeşi var	20	26.0
3 kardeşi var	11	14.3
4 kardeşi var	16	20.8
5 veya daha fazla kardeşi var	20	25.9

Anne ve babanın eğitim durumu: Örnekleme, ebeveynlerin eğitim durumu

açısından incelendiğinde, ana-babaların büyük çoğunluğunun ilkökul mezunu olduğu görülmektedir.

Tablo.3 Ana-Babanın eğitim durumu

	Anne eğitim durumu		Baba eğitim durumu	
	n	%	N	%
Okur-yazar değil	15	19.5	1	1.3
İlkokul	57	74.0	60	77.9
Ortaokul	4	5.2	12	15.6
Lise	0	0	4	5.2
Üniversite	1	1.3	0	0

Sosyoekonomik düzey: Deneklerin aile gelirini kendi algılarına göre, 69 kişi (%89.6) "orta halli", 8 kişi (%10.4) "fakir" olarak değerlendirdikleri görülmektedir.

Annenin dışarıda çalışması: Deneklerin %80.5'inin (62 kişi) annesinin ev kadını olduğu ancak %19.5'inin (15 kişi) annesinin dışarıda çalıştığı saptanmıştır.

Babanın eve düzenli maddi katkısı: Deneklerin %67.5'inin (52 kişi) babasının eve düzenli para verdiği, %32.5'inin (25 kişi) babasının ise hastalık nedeniyle her gün çalışmaması, iş buldukça çalışması, işsiz olması nedeniyle eve düzenli para veremediği belirlenmiştir.

Deneklerin Çalışma Yaşamına İlişkin Özellikleri

Çalışmaya katılma yaşı: Deneklerin çoğunlukla 6.-7.-8. sınıflarda çeşitli nedenlerle okuldan ayrılıp, iş yaşamına katıldıkları belirlenmiştir. Çalışma yaşamına katılma yaşı ortalaması 12.49 ± 1.67 , en küçük yaş 7 ve en büyük yaş 17 olarak saptanmıştır.

Tablo.4 Çalışma yaşamına katılma yaşı

	n	%
7 yaş	2	2.6
9 yaş	1	1.3
10 yaş	3	3.9
11 yaş	10	13.0
12 yaş	24	31.2
13 yaş	15	19.5
14 yaş	16	20.8
15 yaş	5	6.5
17 yaş	1	1.3

Çalışma nedeni: Deneklerin çalışma yaşamına katılma nedenleri araştırıldığında, ilk sırayı %55.8 (43 kişi) "meslek edinme kaygısı", ikinci sırayı ise %31.2 (24 kişi) "ailesine ekonomik katkıda bulunma zorunluluğu" almaktadır. Diğer nedenler, %7.8 (6 kişi) "ergenlik döneminin gereksinimleri" (evden uzaklaşmak, daha serbest olmak, ekonomik bağımsızlık elde etmek, hayatı tanımak, yeni arkadaşlar edinmek, öğretmenlerle çatışmalı ilişki, okul disiplininin kurtulmak) ve %5.2 (4 kişi) çalışan arkadaşlarına ve aile üyelerine özenmedir.

Tablo.5 Deneklerin çalışma yaşamına katılma nedenleri

	n	%
Meslek edinme kaygısı	43	55.8
Ailesine ekonomik katkıda bulunma zorunluluğu	24	31.2
Ergenlik dönemi gereksinimleri	6	7.8
Arkadaşlarına veya aile üyelerine özenmesi	4	5.2

Deneklerin işkollarına göre dağılımı: Deneklerin işkollarına göre dağılımına baktığımızda; 16 değişik işkoluna ayrıldığı belirlenmiştir. İşkolları, 7 ana meslek grubu

şeklinde yeniden gruplandırılmıştır. Elektrik-Elektronik ana meslek grubu; Elektrikli Ev Aletleri Bakım ve Tamirciliği, Bobinajcılık, Bakım ve Onarım Elektrikçiliği, Radyo TV. Tamirciliği işkollarını içermektedir. Metal İşleri ana meslek grubu; Tornacılık, Soğuk Demircilik, Kaporta Tamirciliği, Sıhhi Tesisatçılık işkollarını içermektedir. Oto-bakım Onarım ana meslek grubu; Oto Motor Tamirciliği, Oto Elektrikçiliği, Ön Düzen Ayarlılığı işkollarını içermektedir. Ağaç İşleri ana meslek grubu; Mobilyacılık, Doğramacılık işkollarını içermektedir. Populasyonun özellikle, Dış protezciliği ve Kuaförlük işkolunda yoğunlaştığı görülmektedir.

Tablo.6 Deneklerin işkollarına göre dağılımı

	n	%
Dış protez	19	24.7
Bayan kuaförlüğü	17	22.1
Elektrik-Elektronik	11	14.3
Ağaç işleri	4	5.2
Metal işleri	11	14.3
Oto-bakım onarım	11	14.3
Dış giyim	4	5.2

Çalışmamızda kız deneklerin bulunduğu işkolları; **Bayan kuaförlüğü, Dış giyim ve Dış protez** olarak saptanmıştır ve kız populasyonunun en yoğun olarak kuaförlük (%88.2) alanında toplandığı görülmüştür.

İstihdam süresi (Ay): İstihdam süresi ortalama 45.95 ± 24.42 ay, en kısa süre 5 ay ve en uzun süre 132 ay olarak belirlenmiştir.

Günlük çalışma süresi (saat): Günlük çalışma süresi ortalama 11.12 ± 1.42 saat, en kısa süre 8 saat ve en uzun süre 14 saat olarak belirlenmiştir. Günlük çalışma süresi ile yaş, cinsiyet ve işkolu arasında istatistiksel anlamlı bir ilişki saptanmamıştır.

İşyeri değiştirme: Deneklerin %40.3'ü (31 kişi) çalışma yaşamına katıldığından beri hiç işyeri değiştirmemiş iken, %59.8'inin (46 kişi) çeşitli nedenlerle işyerini değiştirdiği saptanmıştır. Deneklerin Tablo.7'de işyeri değiştirme sıklığı gösterilmektedir.

Tablo.7 İşyeri değiştirme sıklığı

	n	%
İlk işyerinde	31	40.3
1 kez işyerini değiştirmiş	15	19.5
2 kez işyerini değiştirmiş	16	20.8
3 ve daha fazla işyerini değiştirmiş	15	19.5

46 deneğin işyeri değiştirme nedenlerini stresli iş boyutları açısından incelediğimizde, her deneğin birden fazla sayıda neden bildirdiği belirlenmiştir. Deneklerin işyeri değiştirme nedenleri Tablo.8'de gösterilmektedir.

Tablo.8 İşyeri değiştirme nedenleri

	n	%
İşyerinde kötü muamele	25	54.3
Düşük ücret ödenmesi	20	43.5
İşinde gelişme isteği	11	23.9
İşin yoğun ve yorucu olması	6	13.0
Geç saate kadar çalışma ve çalışma saatlerinin belirsizliği	5	10.9
Ergonomik riskler	2	4.3

Diğer stresli iş özellikleri olan müşterilerle ilişkilerde güçlükler ve öğle tatilinin olmaması, yıllık izin verilmemesi ve tatillerde çalışma zorunluluğunun, popülasyonda işyeri değiştirme nedeni olarak dile getirilmediği dikkati çekmektedir.

TARTIŞMA

İzmir Çıraklık Eğitim Merkezi'nde 1996-1997 eğitim ve öğretim dönemine

devam eden ve bir işyerinde tam zamanlı olarak çalışan, 7 değişik işkolundan, kendilerine ulaşılabilen 77 ergene ait veriler toplanmıştır.

Araştırmaya katılan 77 deneğin yaş ortalaması 16.35 ± 1.43 yaş, en küçük yaş 14 ve en büyük yaş 20 olarak belirlenmiştir. Örneklem orta ve geç ergenlik döneminde bulunan ergenlerden oluşmaktadır. Benzer bulgular Köksal ve Lordoğlu (1993: 105), ILO-IPEC (1995: 18-34-54-66-83-100-118) projesi çerçevesinde Adana, Mersin, Hatay, Gaziantep, Kahramanmaraş, Ankara, Eskişehir, Antalya, Isparta, Burdur, Bursa, Balıkesir, İstanbul, Tekirdağ, Çorlu, İzmir, Manisa, Salihli, Kula, Uşak, Denizli, Samsun, Çorum; Amasya ve Sinop illerinde gerçekleştirilen çalışmalarda da deneklerin orta ve geç ergenlik döneminde yoğunlaştığı saptanmıştır.

Örneklem popülasyonunun çoğunluğu erkek (%71.4) deneklerden oluşmaktadır. Bu bulgu, Köksal ve Lordoğlu (1993: 106), ILO-IPEC (1995:18-33-53-83-99-118) çerçevesinde hazırlanan raporda deneklerin çoğunluğunun erkek olduğu saptanmıştır. Benzer bulgular bize toplumumuzun gelenek ve göreneklerinin etkisiyle kızların iş yaşamına erkeklere göre daha az oranda katıldığını yansıtmaktadır.

Araştırmamızda deneklerin büyük çoğunluğunun (%79.2) kent doğumlu ya da kente 6 yaş veya daha küçük gelen kırsal kökenli bireylerden oluştuğu görülmektedir. Fişek (1986:17) çalışmasında kent kökenli olanların oranını çalışan grupta %62, öğrencilerde ise %81.8 olarak saptamıştır. Köksal ve Lordoğlu (1993: 107) tarafından yapılan araştırmada da çocukların ağırlıklı bölümü “kent” doğumludur ancak çocukların babalarının doğum yerleri incelendiğinde çocukların kentte doğmuş ve büyümüş ikinci nesil göçmen oldukları bildirilmektedir. Benzer bulgu olarak araştırmamızda deneklerin %40.3’ünün ailesinin iç göç yapmış olduğu belirlenmiştir. Bu sonuç, Bakar (1993:42), ILO-IPEC (1995:199) ve Çamkuşu ve ark.

(1998:515) tarafından yapılan araştırmada saptanan bulgularla uyumludur. Gerçekten çalışan çocukların çoğu yaşadığı bölgede yoksullaşan ve o bölgede yaşama olanağı kalmayınca göç eden ailelerin bireyidir.

Deneklerin %87’sinin ilkökul mezunu olduğu ve her iki cins arasında erişilen öğrenim düzeyi açısından istatistiksel anlamlı bir fark saptanmamıştır. Fişek (1986:20), Köksal ve Lordoğlu (1993: 115) ve ILO-IPEC (1995:199) çalışmasında benzer sonuçlar saptandığı görülmektedir.

Araştırmamızda deneklerin okulu bırakma nedenlerini el aldığımızda, %54.5’i okulla ilgili güçlükler, %22.1’i geçim sıkıntısı nedeniyle işe girmek zorunluluğu, %19.5’i aile ile ilişkili sorunlar ve %3.9’u okuyanlar iş bulamadığı için iyi bir meslek edinme kaygısı nedeniyle okulu terk ettikleri belirlenmiştir. Fişek (1986:22) çalışmasında deneklerin %56.3’ünün okulla ilgili güçlükler, %24’ünün geçim sıkıntısı nedeniyle işe girmek zorunluluğu yüzünden okulu bıraktıklarını bildirmiştir. Köksal ve Lordoğlu (1993: 117) da “başarısızlık” ve “okulu sevmeme” gibi gerekçelerin %63.5 oranında okulu terletmeye neden olduğunu saptamıştır. DİE Çocuk İşgücü Araştırmasında (1994) hem kentsel hem de kırsal kesimde en sık okuldan ayrılma nedeni okula ilgi duymama (%26.5) olarak bildirilmiştir (Zeytinoğlu, 2001:109-111). ILO-IPEC (1995: 199) çerçevesinde hazırlanan raporda ise çocukların aileleri yoksul olduğu için okuldan ayrıldığı ve ailesine katkıda bulunabilmek için üretime katıldığı belirlenmiştir.

Abdalla’nın (1984) vurguladığı gibi eğitim ile çalışma arasındaki ilişki salt ekonomik bir sorun değildir. Bu sorunun temelinde eğitim sisteminin yapısal sorunları, ana babanın eğitim düzeyi, çok çocukluluk ve kadının aile-içi statüsü gibi diğer nedenler de rol oynamaktadır (Bequele ve Boyden, 1992:5).

Eğitimin yapısal sorunları, eğitim programlarının yaşarla ve çocukların gelişim düzeyleriyle ilişkili olmaması, ders içeriklerinin ve öğretme yöntemlerinin

ezberden başka kavrama biçimine olanak vermemesi, öğretmenlerin akademik nitelikleri, değer yargıları, disiplin yöntemleri, meslek okullarında verilen eğitimin iş piyasasının taleplerine uygun olmaması, okumuş gençler arasında işsizliğin ve yaşam standardının düşüklüğü gibi olumsuzlukları kapsamaktadır (Zeytinoğlu, 2001:111). Çeşitli çalışmalar, eğitimin beklenen nitelikte olduğuna ve çocuklarına gelecekte daha çok gelir sağlayacağına inanan ailelerin, ekonomik katkılarını feda ederek, çocuklarını okula yollamaya hazır olduklarını göstermiştir. Engin (1994) çalışmasında çocuğu çalışan ailelerin de çoğunun çocuklarının eğitimlerini sürdürmelerini istediklerini belirlemiştir. Ekonomik olarak kendilerine katkı sağlayamayacak kadar yetersiz olan eğitim sistemi, ailelerin gözünde güvenilirliğini kaybetmektedir. Çocuklar da niteliksiz eğitimden düş kırıklığına uğramakta ve okulu bırakabilmektedir. Bu durumdaki çocukların çoğunun tam gün çalışmaya başladığı düşünülmektedir (Karabulut, 1998:13).

Çalışan çocuklar arasında okula devamın ana-babaların öğrenim durumuyla doğrudan bağlantılı olduğu görülmektedir. Eğer ana-babalar okula gitmemişlerse, yararlılığını öngöremezler; çocuklarının öğrenme çabalarını desteklemek için kendi deneyimlerine dayanarak girişimde bulunamazlar (Boidin, 1994:19-20). Araştırmamızda da, ebeveynlerin düşük eğitim düzeyine sahip olmasının çocukların okulu terk etmesini kolaylaştırdığı düşünülmektedir. Köksal ve Lordoğlu (1993:116) ve ILO-IPEC (1995:199) çerçevesinde hazırlanan raporda anne ve babaların çoğunluğunun ilkökul mezunu olduğu saptanmıştır. Örneklem popülasyonunun %61'i çekirdek aile yapısı, %10.4'ü geniş aile yapısı ve %28.6'sı bölünmüş aile ortamında yaşamaktadırlar. Köksal ve Lordoğlu (1993: 110), ILO-IPEC (1995:199) projesi ve Çamkuşu ve ark. (1998:515) tarafından yapılan çalışmalarda çekirdek aile yapısı sırasıyla %63.7, %90 ve %80.5 olarak saptanmıştır.

Deneklerin çoğunluğunun çok çocuklu (%46.7) ailelerden geldiği görülmektedir. Engin (1994:69) ve ILO-IPEC (1995:199) ve Çamkuşu ve ark. (1998:515) araştırmalarında çalışan kesimin çok çocuklu ailelerden geldiğini saptanmıştır. Kağıtçıbaşı (1980) araştırmasında, çocuğun ekonomik/faydacı değerinin çok çocuklukla bağlantılı olduğunu, her ilave çocuğun ilave bir gelir kaynağı olduğunu ve çocuğun maddi değerinin "birikimli" olduğunu ancak çocuğun psikolojik değerinin birikimli olmadığını ve çok çocuklukla bağlantılı olmadığını saptamıştır. Yani, çok çocuklu olma durumunda çocuğun psikolojik değeri önemsenmemektedir. Ayrıca, kalabalık aile ortamında yaşamının ebeveynlerin çocuklarına gösterecekleri ilginin bir çok alana dağılmasına, rollerde kargaşa yaşanmasına ve çocuklarının okul ve okul-dışı sorunlarıyla yeterince ilgilenemedikleri, yönlendirme yapamadıkları düşünülmektedir

Örnekleme, ebeveynlerin çoğunluğunun düşük eğitim düzeyine sahip olduğu özellikle annelerin önemli bir bölümünün eğitimsiz olan grubu (%19.5) oluşturduğu belirlenmiştir. Babaların annelere göre daha yüksek eğitim seviyesine sahip olduğu saptanmıştır. Öke (1979), Uysal (1982), Gökçe (1984), Kozcu (1988), Argın (1989), Engin (1994) ve Çamkuşu ve ark. (1998) çalışan ergenlerin ailelerinin eğitim düzeylerinin öğrenci ailelerine göre daha düşük olduğunu ve özellikle çalışan ergenlerin annelerinin düşük eğitim düzeyine sahip olduğunu saptamışlardır. ILO-IPEC (1995:199) projesi raporunda da annelerin %34.3'ü hiç okula gitmemiştir. Ana-baba çocuğun en uzun süre ve en yakın iletişimde bulunduğu kişilerdir. Çocuk, kültürel değerlerini, temel alışkanlıklarını, gelişim görevlerine karşı yaklaşımlarını aile ortamında kazanır. Çocuğun olumlu bir benlik tasarımı oluşturmasında, yeterli duygusu kazanmasında ana-babası ile etkileşimi sırasında aldığı geri bildirimler çok önemli rol oynar. Kültürel bakımdan avantajsız ailelerin çocuklarında dil ve kavram gelişiminin yetersiz oluşundan

kaynaklanan kronik başarısızlık, okulu terk etme, yeteneklerinin altında mesleklere yönelme, kendine güvensizlik ve düşük benlik tasarımı gibi davranış özellikleri sıklıkla gözlenmektedir (Kuzgun, 1991:191-192).

Deneklerin büyük çoğunluğunun (%80.5) annesinin ev kadını olduğu saptanmıştır. Gökçe (1984) ve Çamkuşu ve ark. (1998) çalışmalarında çalışan ve öğrenci ergenlerin çoğunun annesinin ev kadını olduğunu bildirmişlerdir. ILO-IPEC (1995:199) projesi kapsamında hazırlanan raporda annelerin %13.9'unun ve Köksal ve Lordoğlu'nun (1993: 114) araştırmasında annelerin %8.7'sinin çalıştığı saptanmıştır. Engin (1994:85) araştırmasında çalışan çocuğa sahip annelerin çalışmama nedeni %68 erkeğin istememesi iken, bu oran çocuğu çalışmayan grupta %33.3'tür. Kadının çalışmasının, toplumumuzda yerleşik bir değer olmamasının en önemli nedeni; parayı kazananın erkek olması gerektiği yolundaki toplumsal değer olabilir. Yani, durumu iyi olan kadın çalışmayan kadındır ve kentsel kesimde de geçerli ve değerlidir. Görüldüğü gibi, kadının çalışması, erkeğin rolünde başarısız olduğu anlamına gelmektedir. Ancak, annenin iş yaşamı dışında kalması da, çocukların iş yaşamına katılımını kolaylaştırıyor gibi görünmektedir.

Deneklerin %67.5'inin babasının eve düzenli para verdiği, %32.5'inin babasının ise hastalık nedeniyle her gün çalışmaması, iş buldukça çalışması, işsiz olması nedeniyle eve düzenli para veremediği belirlenmiştir. Fişek (1986:25) araştırmasında eve düzenli para getiren baba oranı, çalışan ergenlerde %67.6, öğrenci grubunda ise %89.7 olarak bildirmiştir. Görüldüğü gibi, çalışan grupta eve düzenli para sağlayan baba oranının daha düşük olması ve annenin de geleneksel değerler nedeniyle iş yaşamının dışında kalması çocukların iş yaşamına katılımını kolaylaştırmaktadır.

Araştırmada çalışma yaşamına katılma yaşı ortalaması 12.49±1.67, en küçük yaş 7 ve

en büyük yaş 17 olarak saptanmıştır. Fişek'in (1986:22) çalışmasında olduğu gibi araştırmamızda da, tam zamanlı çalışan ergenlerin ortalama 12 yaşında çalışma yaşamına katıldıkları görülmektedir. Köksal ve Lordoğlu (1993:127) ve ILO-IPEC (1995:199) projesinde çocukların eğitim durumu ve çalışmaya başlama yaşı beraber değerlendirildiğinde, çalışmaya başlama yaşının ilkokulu bitirme yaşı ile aynı olduğu bildirilmektedir. Engin (1994:79) çalışmasında, çalışan çocuğa sahip ebeveynlerin yarısı çocuk için en uygun buldukları çalışma yaşını 13-15 yaş, çocuğu çalışmayan ebeveynlerin ise çoğu 18 ve üstü bir yaş olarak bildirmişlerdir. Bu çalışmada diğer önemli bir nokta da, çalışan çocuğu sahip ebeveynlerin %92'sinin kendisinin de çocukluğunda çalışması, hatta çocuğu çalışmayanlara göre daha küçük yaşta çalışmaya başlamasıdır. Ebeveynlerin çocuğun çalışmasına bakışı, çocukların daha erken yaşta iş yaşamına katılımını kolaylaştırmaktadır.

Fişek (1986), DİE Çocuk İşgücü Anketi (1994) ve ILO-IPEC (1995) tarafından yapılan çalışmaların sonuçlarına göre, çocukların işteki önceliğinde ekonomik nedenlerin önemli bir rol oynadığını bildirmişlerdir. Ancak, araştırmamızın bulgularına göre çalışan ergenin işteki önceliğinde ilk sırayı (%55.8) "meslek edinme kaygısı", ikinci sırayı (%31.2) ise "ailesine ekonomik katkıda bulunma zorunluluğu" almaktadır. Şahinkesen (1985), ILO-IPEC (1995) ve Çamkuşu ve ark. (1998) çalışmasında da araştırmamıza benzer sonuçlar bildirilmektedir. Bu farklı sonuçlar DİE Çocuk İşgücü Anketi'nde (1994) kırsal-kent farklılıklarıyla açıklanabilir. Kentsel kesimdeki çocukların önemli bir bölümü "iş öğrenmek, meslek sahibi olmak" (%18.2) için çalıştıklarını belirtmişlerdir. Kırsal kesimde ise bu yanıt %3.7 oranında dile getirilmiştir. Çünkü kırsal kesimdeki çocuklar çalıştıkları işin kendilerine bir meslek kazandıramayacağını farkındadırlar (Zeytinoğlu, 2001:112). Engin (1994) ailelerle yaptığı çalışmasında, çalışan çocuğa

sahip ebeveynlerin diğer çocuklarını çalıştırmamasının en önemli nedeninin okulda başarılı olduğu saptanmıştır. Çocuğu çalışmayan ebeveynlerde de okul başarısı çalıştırılmamanın ilk nedenidir. Bu çalışmada ailelerin çoğunun çocuklarının eğitimlerini sürdürmelerini istedikleri ve özellikle meslek liselerini tercih ettikleri saptanmıştır. Ebeveynlerin çocuğun okulda başarısız olması durumunda, geleceğini güvence altına almak için, erken yaşta mesleki eğitime yönlendirdikleri görülmektedir.

Özbyay ve ark'nın.(1991:84) belirttiği gibi, ülkemizde çalışan ergenler Batı toplumlarında görüldüğü gibi part-time çalışarak mesleki kimlik geliştirme modeline uygun bir süreç izlememektedir. Araştırmamızda da, çeşitli nedenlerle okul ortamını terk eden çoğu çocuk, herhangi bir hazırlık eğitimi almadan doğrudan işe başlamaktadır ve daha kazançlı, daha zevkli ve güvenli işlere girmek için çok az fırsatları olmaktadır. Bunun sonucunda, çocuk çalışanlar beceri gereksinimi az ve tek düze işlerde yoğunlaşmaktadır.

Çırakların çoğunun (%59.8) iş ortamından kaynaklanan çeşitli sorunlar nedeniyle işyerini terketmek zorunda kaldığı söylenebilir. ILO-IPEC (1995:200) projesinde de benzer oranda çocukların %60.8'inin iş değiştirdiği bildirilmektedir. Araştırmada deneklerin işyeri değiştirme nedenleri araştırıldığında, en sık sırasıyla işyerinde kötü muamele (bağırma-çağırma, aşağılanma, sürekli çalışmak için baskı, patronun özel işlerini yapmak vb.), düşük ücret ödenmesi ve işinde gelişme isteği olarak belirlenmiştir. Özellikle dikkat çekici bir bulgu da; uzun çalışma süreleri, işin yoğun ve yorucu olması, yıllık izin verilmemesi ve tatillerde çalışma zorunluluğu gibi nedenlerin işyeri değiştirmede daha az bir role sahip olmasıdır. Bu sonucun, örneklem popülasyonunda yaygın olan meslek edinme kaygısıyla ilişkili olduğu düşünülmektedir. ILO-IPEC (1995: 200) raporunda da sırasıyla çalışan çocuğun daha nitelikli iş,

daha yüksek ücret ve daha sağlıklı ve güvenli çalışma koşulları için iş değiştirdiklerini bildirmektedir. Ayrıca, raporda çocukların %54.6'sının ustadan, kalfadan ve işverenden korktuğu da bildirilmektedir ve bağırılma/kendisine kızılması başta gelen korkma nedenleridir. Bu bulgular araştırma sonuçlarıyla uyumludur. Görüldüğü gibi korku, çalışan çocukların çoğunun işyeri yönetimiyle ilişkilerini belirlemektedir. Köksal ve Lordoğlu (1993:94-95-136) tarafından yapılan çalışmada son bir yıl içinde işyerlerinin %63'ünde çırakların işi terkettiğini saptamışlardır. Ayrılan çırakların işyerlerini terketme en sık nedenleri işverenlerine göre ücret ve işin zorluğudur. İşverenler çırakların kendileriyle anlaşamama nedeniyle işten ayrıldıklarını küçük bir oranda (%11.1) düşünmektedir. Aynı çalışmada çırakların işyerinde kalış nedenleri araştırıldığında %57'si ustadan/işverenden/işyerinden/işten duyulan memnuniyet olarak bildirmişlerdir. Bu çalışmada çıraklar "ücret" alamama ve "kötü muamele" nedeniyle işi terkettiklerini bildirmişlerdir.

Çırakların psikososyal sorunlarının, sağlık ve güvenlik sorunlarıyla iç içe girmiş bulunması ve çözümlerinin birbirinden bağımsız olmayışı nedeniyle, çalışma koşullarının sağlık, güvenlik ve psikososyal yönlerini birbirinden ayırmak olanaksızdır. Bu kaynaşmaya örnek olarak çalışma süreleri verilebilir. Uzun çalışma süreleri, çocuğun sağlığını olumsuz yönde etkileyerek, yorgunluk, bıkkınlık, dikkat yoğunluğunda azalma gibi fizyolojik tepkilere yol açar ve kaza olasılığını artırır 1475 sayılı İş Yasasının 61. ve 67. maddeleri gereğince, 16 yaşını doldurmamış çocukların günde 7.5 saatten fazla çalışması yasaktır (Fişek, 1986:64). Araştırmada günlük çalışma süresi ortalama 11.12±1.42 saat, en kısa süre 8 saat ve en uzun süre 14 saat olarak belirlenmiştir ve 16 yaşını doldurmamış çıraklar içinde bu yasaya uygun çalıştırılan tek denek saptanmamıştır. Yasada 16 yaşından büyük çocukların günde 9 saatten fazla çalışmasının yasak olmasına

rağmen, çalışmamızda bu oran %16.7 olarak bulunmuştur. Deneklerimizin %84.5'i günde 10 saat ve daha fazla süre çalıştırılmaktadır. Bu sonuçlar, Fişek (1986), Tekin (1989), Köksal ve Lordoğlu (1993) ve Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın Türkiye'de çalışan çocuklar saha araştırması ön raporu (1994), ILO-IPEC (1995) projesi ve Çamkuşu ve ark. (1998) bulguları ile uyumludur.

ÖNERİLER

Toplumumuzun gelecekteki özlem ve beklentilerine ulaşabilmesi için, çocukların yaşam kalitesinin yükseltilmesi; yaşama, gelişme, korunma ve katılım haklarının korunması ve oluşturulacak politikalarla engelleyici unsurların belirlenerek, önceliklerin saptanması, çözüm önerilerinin tanımlanması ve acilen uygulanması gerekmektedir.

Kağıtçıbaşı'nın (1980) "çocuğun değeri" araştırmasındaki bulguları ve önerileri güncelliğini korumaktadır: Doğurganlığın temelinde yatan güdülenmeleri etkileyen etmenler, sosyoekonomik gelişme, kırdan kente göç, eğitim, kadın eğitimi uzmanlaşması, kadının aile-içi statüsünün yükselmesidir. Çocuğun çalışma yaşamına katılmasındaki önemli etmenlerden biri, kadının iş yaşamı dışında kalmasıdır. Kadının profesyonelleşmesiyle aile-içi statüsü, aile-içi rol paylaşımı ve eşlerin iletişimi artmaktadır. Kadının aile-içi statüsünün artmasıyla çocuğun ekonomik değeri azalmaktadır. Ayrıca, eşlerin iletişimi arttıkça, istenen, ideal ve sahip olunan çocuk sayısı azalmaktadır. Yani, aile-içi demokrasinin gelişmesi ve kadının statüsünün artmasıyla doğurganlık azalmaktadır. Sosyoekonomik gelişmeyle çocuğun ekonomik değeri azalmakta ve psikolojik değeri artmakta, doğum kontrol kullanımı artmakta ve sahip olunan çocuk sayısı azalmaktadır.

Çocuğun psikolojik değeri, çok çocuklulukla bağdaşmayan, yüksek doğurganlığa yol açmayan niteliği nedeniyle özellikle vurgulanmalı ve çocuğun yararı

çok çocukluluktan ayrıştırılmalıdır. Bu yüzden, "kaliteli çocuk" kavramı temelinde, iyi yetiştirilmiş çocuğun yaşlılıkta daha fazla güvence sağlayabileceği ama, çok sayıda çocuğun da iyi yetiştirilemeyeceği vurgulanmalıdır.

Çocukların maddi ve duygusal maliyetinin (yüklenen emek, yapılan maddi harcama, hastalık, yol açtıkları iş, disiplin sorunları v.b.) çocuk sayısı ile arttığı vurgulanmalı ve bu eğitim erken yaşlarda verilmelidir.

Özoğlu (1982) bireyin eğitim yoluyla, en üst düzeyde gelişmesi, toplumsal yaşamda üstlenmesi gereken rolleri ve sorumlulukları, yeterliliklerinin ve yetersizliklerinin bilincinde olarak kavraması ve gerçekleştirmesi beklenir. Bu çerçevede eğitim, bir boyutuyla çocuğun, birey olarak özgün gereksinimleri, istekleri, güduları ve tutkularıyla ilgilenmesine ve dolayısıyla gelişmesine yardımcı olmakta; diğer boyutuyla da, çocuğun yaşadığı toplumsal ortamın istemlerini de göz ardı etmeden bu gelişim sürecini desteklemektedir. Okulların eğitim programları ve uygulamaları çerçevesinde amaçlarına ulaşmasında Rehberlik ve Psikolojik Danışma etkinlikleri önemli bir işlev üstlenir. Bu etkinlikler, düzeltici ve sağaltıcı özelliklerinin ve işlevlerinin yanı sıra, bireylere öğrenimleri ve kişisel gelişimleri için üretilmiş fırsatları ve olanakları kullanmaları ve değerlendirmeleri için yardımcı olmaktadır.

Kuşkusuz, sağlık hizmetlerinin ve özellikle de akıl sağlığı ve okul sağlığı hizmetlerinin iyileştirici ve uyum sağlatıcı işlevleri de, rehberlik hizmetlerinin anlamı ve yaklaşımı ile yakından ilişkilidir. Ülkemizde, rehberlik anlayışı ve kavramı yeterince kavranmadığı için, gereksinimleri karşılayamamakta ve eğitim sistemindeki işlevlerini de gereğince gerçekleştirememektedir. Bireyin özellikle eğitsel ve mesleki alanlarda karar vermesine, seçim yapma sürecinde ve becerisinde olgunlaşmasına yardım etmek, rehberliğin önemli temel işlevlerinden birisidir.

Öğrencilere okullarda mesleksi gelişme anlayışı temelinde Mesleksi Rehberlik hizmetleri sağlanmalıdır.

Çocukların genellikle yoğun fiziksel değişim geçirdikleri erken ergenlik döneminde çalışma yaşamına katılmaları ve aynı dönemde önemli çevresel ve sosyal değişikliklerden etkilenmeleri nedeniyle bu dönemin daha ayrıntılı incelenmesi gereklidir. İşçi çocukların orta ve küçük ölçekli işletmelerin yoğun olduğu bölgelerde, sanayi sitelerinde ve çıraklık eğitim merkezlerinde sağlık, güvenlik,

rehberlik ve psikolojik danışmanlık hizmetleri içeren birimlerin ve sosyal tesislerin kurulması sağlanmalıdır. Bu birimlerde ekip çalışması yürütülmeli, bu ekipte iş sağlığı ve güvenliği ile ilgili konularda uzmanlaşmış kişilerle birlikte, çocuk hastalıkları uzmanı, halk sağlığı uzmanı, psikolojik danışma ve rehberlik uzmanı ve sosyal hizmet uzmanı da görevlendirilmelidir. Bu birimlerde, çıraklarla özellikle ruhsal sorunlarıyla ilişkili eğitim ve tartışma grupları oluşturulmalıdır.

KAYNAKÇA

- Argın, Ş. (1989). Çıraklık Kurslarına Eğilimleri (Küçük Sanayiide Çalışan Çocuklara Yönelik Bir değerlendirme). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Psikoloji Anabilim Dalı.
- Bakar, D. (1993). Çalışan ve Öğrenci Ergenlerin Benlik Tasarımına İlişkin Kaygı ve Depresyon Düzeylerindeki Farklılaşmalar. Yayınlanmamış Lisans Tezi. İzmir: E.Ü. Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü Gelişim Psikolojisi Anabilim Dalı.
- Bequale, A. ve Boyden, J. (1992). **Çocuk Çalıştırılmasıyla Mücadele**. Ankara: Uluslararası Çalışma Bürosu.
- Boidin, C. (1994). **Çalışma Yaşamında Çocuk: Psikososyolojik Yaklaşım**. Ankara:Uluslar arası Çalışma Bürosu, Çalışma Yönetimi Bölümü, Belge No:4.
- Bulutay, T. (1995). **Türkiye’de Çalışan Çocuklar- Child Labour in Turkey**. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü ve Uluslararası Çalışma Örgütü Ortak Yayını, No: 1840.
- Çamkuşu, B., Sala, G. ve Yıldız, A.N. (1998). Ahi Evran Çıraklık Eğitim Merkezi Son Sınıfta Eğitim Gören Oto Yan Sanayide Çalışan İşçilerin Psikolojik Semptom Dağılımı. **5. Ulusal Sosyal Psikiyatri Kongresi**. Çanakkale.
- Derrien, J.M. (1994). **Çocuk Çalıştırılmasıyla İlgili Politika Hazırlanması ve İş Denetimi (Eğitim Klavuzu)**. Ankara: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı ve Uluslararası Çalışma Bürosu Ortak Yayını, No: 36.
- Engin, A. (1994). Çalışan ve Çalışmayan Çocukların Ailelerinin Yapısal ve Psikososyal Özellikleri Açısından Karşılaştırılması. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Psikoloji Anabilim Dalı.
- Fişek, G. (1986). “Çocuk İşçilerin Medikososyal Sorunları Araştırması”. MEAWARDS tarafından desteklenen yayınlanmamış araştırma. Ankara
- Gökçe, B. (1984). **Ortaöğretim Gençliğinin Beklenti ve Sorunları**. Ankara: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, No: 270, Tanıtıcı Yayınlar Dizisi, No:19.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1981). **Çocuğun Değeri**. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi İdari Bilimler Fakültesi.
- Karabulut, Ö. (1998). **Çocuk İşçiliğine Karşı Sendikal Mücadele:TÜRK-İŞ Modeli**. Ankara: Türk-İş Yayın, No:224.
- Kozcu, Ş. (1988). “Çıraklarla İlgili Bir Ön Çalışma”. **Çocukların Kötü Muameleden Korunması I. Ulusal Kongresi**. Ankara.
- Köksal, S.E ve Lordoğlu, K. Geleneksel Çıraklıktan Çocuk Emeğine: Bir Alan araştırması. Yayınlanmamış Araştırma Raporu. İstanbul: Friedrich-Ebert Vakfı.
- Kuzgun, Y. (1991). **Rehberlik ve Psikolojik danışma**. Ankara: ÖSYM Yayınları.
- Marans, S.; Cohen, D.J., (1996). **Child Psychoanalytic Theories of Development**, Child and Adolescent Psychiatry, A Comprehensive Textbook, Lewis, M.(ed.), Second Edition, sf. 163.
- Öke, K.M. (1979) “Ankara’da Çırakların Çalışma Koşulları Üzerine Toplumbilimsel Araştırma”. **Çalışma Dergisi**. 37-56.
- Özbay, H. ve ark. (1991). “Ergenlikte Benlik İmajı: Çalışan ve Öğrenciler Arasında Karşılaştırmalı Bir Çalışma”. **Türk Psikiyatrisi Dergisi**. 2, 2:82-95.
- Özoğlu, S.Ç. (1982). **Eğitimde Rehberlik ve Psikolojik Danışma**. İzmir: Ege Üniversitesi Matbaası.
- Şahin, N.H. ve Durak, A. (1994). “Kısa Semptom Envanteri (Brief Symptom Inventory-BSI): Türk Gençleri için Uyarlanması”. **Türk Psikoloji Dergisi**. 9, 31:44-56.
- Şahinkesen, A. (1985). Çıraklık Eğitimi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara.
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı. (1994). **Türkiye’de Çalışan Çocuklar Saha Araştırması Ön Raporu**. Ankara: İş Teftiş Kurulu Başkanlığı Yayını.
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı. (1995). **ILO-IPEC PROJESİ: Çalışan Çocukların Korunması İçin Politika ve Eylem Programı Yöntem Önerisi**. Ankara.
- Tekin, M. (1989). “Çırak Olarak Çalışan Çocuklar Üzerinde Yapılan Bir Araştırma”. **Çocukların Kötü Muameleden Korunması I. Ulusal Kongresi**. Ankara.
- Uysal, M. (1982). Çıraklık Eğitimi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.
- Zeytinoğlu, Z. (2001). **Çalışan Çocukların İstismarı ve İhmalı**. İzmir: E.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 113.